

МІСЦЕ ПРОПОВІДІ В РИТОРИЦІ ТА ГОМІЛЕТИЦІ

У статті окреслено основні етапи розвитку риторики та гомілетики; висвітлено особливості формування позиції проповідників щодо використання засобів риторики при підготовці та проголошенні проповідей; визначено роль надбань античної риторики у формуванні гомілетики як науки про створення теорії проповіді; проаналізовано напрями щодо трактування проповіді з точки зору на співвідношення риторики та гомілетики, що існують на сучасному етапі.

Ключові слова: проповідь, риторика, гомілетика, риторизація проповіді, риторичний та антириторичний напрями у гомілетичі.

Функціонування мови тісно пов'язане з буттям людини. У зрізі сучасних антропоцентричних досліджень її вивчення неможливо без звернення уваги науковців до релігії як однієї зі сторін духовного буття людини, яка ціннісно осмислює все існуюче. Проповідь належить до особливого виду релігійних мовленнєвих актів і є невід'ємною частиною християнського богослужіння.

Проповідь постає об'єктом дослідження у лінгвістиці, риторичі та гомілетичі, що свідчить про складність та багатогранність цього явища. Лінгвістичний аспект релігійної проповіді було висвітлено як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві (С.В. Басалай, К.В. Безпалова, В.В. Демецька, А.В. Мазур, С.П. Пилипенко, Л.В. Пономаренко, І.В. Рудик). Крім того, дослідження релігійної проповіді здійснюються під час аналізу ораторського мовлення (Т.С. Борисова, Т.М. Круглікова, М.М. Кохтєєв, А.К. Михальська), в області теології (Я.К. Амфітеатров, М.І. Барсов, В.Ф. Певницький) та теолінгвістики (О. Гадомський, Г. Гріненко, Н. Мечковська).

Існує низка робіт, у яких розглядається місце риторики в християнській культурі та проблеми співвідношення риторики та гомілетики (М.Н. Пряхін,

І.В. Рудик , А.В. Карабиков, М.А. Таривердієва), проте питання риторизації проповіді, місця риторики в гомілетичі потребують уточнення.

Мета нашої розвідки полягає у визначенні місця проповіді в риторичі та гомілетичі. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких **завдань**: окреслити основні етапи розвитку риторики та гомілетики; висвітлити особливості формування позиції проповідників щодо використання засобів риторики при підготовці та проголошенні проповідей; визначити роль надбань античної риторики у формуванні гомілетики як науки про створення теорії проповіді; проаналізувати напрями щодо трактування проповіді з точки зору на співвідношення риторики та гомілетики, що існують на сучасному етапі.

Історія риторики налічує дві з половиною тисячі років. Вважається, що риторика зародилася в стародавній Греції в епоху демократичних перетворень. Передумовами її виникнення вбачають класову боротьбу і перехід до нового типу відносин, закріплених у писаних законах, які застосовувалися у відкритих судових позовах, де ворогуючі сторони протистояли в словесному поєдинку. За цих умов риторика стає життєво важливим мистецтвом для будь-якого вільного громадянина тогочасного суспільства [10, с. 108].

Закони риторичної науки широко використовувались в ораторському мистецтві античності, викладалися в чисельних світських трактатах з риторики, що стали основою навчання мистецтву красномовства [17, с. 69].

Одночасно з риторикою зароджуються еристика (наука і мистецтво сперечатися) та софістика (вміння здаватися мудрим). Особливою популярністю користувалися софісти – платні учителі красномовства й активні політики, оскільки вони обіцяли навчити своїх учнів перемагати в суперечках і судових процесах [10, с. 108].

Софістична риторика завоювала свою славу саме шляхом перегляду принципів правильності та істинності, головними критеріями для оцінки промови проголошувалися її переконливість і ефективність. Основна теза софістів – достеменно не те, що є таким насправді, а те, що може бути представлено як справжнє [7].

Зловживання еристикою і софістикою, які часто навмисно видавали за риторику, стає причиною розгортання бурхливих суперечок про сутність красномовства і його громадське призначення між філософами, які розглядали софістику як мистецтво умисної правдоподібної брехні (Сократом, Платоном, Аристотелем) і безпосередньо софістами (Протагор, Продік, Гіппій) [10, с. 108].

Антична риторика, пройшовши тривалий шлях розвитку в умовах регулярної ораторської практики, змінювалася у відповідності до життєвих вимог, постійно вдосконалювалася і наприкінці епохи античності, в силу історичних причин, втративши зв'язок з конкретними життєвими реаліями, вона знайшла універсальність форми, що розширило можливості її застосування в різних сферах громадського життя [15, с.165].

З моменту виникнення християнства проповіді надавалося першорядне значення. Гомілетика – учення про зміст і правила складання християнської проповіді, наука про церковне красномовство. Зразком для гомілетики стала Нагірна проповідь Христа [12, с. 8].

Якщо для язичницької елліністичної цивілізації риторика стала головною наукою і мистецтвом, то християнством риторика розцінюється як знаряддя емоційного та інтелектуального насильства, якому не повинно бути місця в суспільстві [10, с. 109].

До середини III століття церковний оратор вважався знаряддям Святого Духа, транслятором Божого задуму, тому турбота про приготування церковної промови була неактуальною і навіть засуджувалася як зневага до вищого покликання духовного оповісника [9, с. 319; 1, с. 319]. Християнська церква відмовлялася приймати в своє середовище риторів (викладачів красномовства) і допускала їх до хрещення тільки після формального урочистого зречення їх від ораторства [1].

Проте з появою записаних Євангелій починається процес поступового примирення гомілетики з риториною, визнання її корисності для місіонерської

справи. Цитування текстів Євангелій привело до раціоналізації змісту проповідей, вимагало попередньої підготовки до їх виголошення [10, с. 111].

За часів видатного християнського богослова Орігена (185 – 253 рр. н.е.) з'явилася традиція записувати промови кращих проповідників за допомогою скорописців, відповідно, посилилась увага до таких літературних категорій, як зміст і форма. Оріген вказував на активну роль проповідників і, отже, необхідність їх мовної підготовки. Згодом його підтримали і інші видатні мислителі церкви [10, с. 112]. Отже, в цей період проповідь усвідомлюється як літературний твір, який є результатом зусиль людської думки, потребує попередньої підготовки, продуманого словесного оформлення та обробки і має авторську атрибуцію [14, с. 267—268; 1, с. 205].

Проявом союзу риторики з гомілетикою є творчість святителя Іоанна Златоустого, архієпископа Константинопольського (344 – 407 рр. н.е.). З одного боку він зазначав, що риторика опікується лише тим, щоб навчити добре говорити і заробляти гроші, а не настановити душу і сформувати розум [16, с.119]. Проте водночас Іоанн Златоуст, відомий як учень ритора, адвокат за професією, що прийняв хрещення, став священником і привніс в християнське богослужіння та літературу багато досягнень риторичної науки. Златоустом його було названо саме за красномовство, вміння дохідливо роз'яснювати складні речі [10, с. 112].

Августин Блажений (354 – 430 рр. н.е.) також визнавав певні здобутки античної риторики. Його заслугою вважають те, що риторика не була відкинута християнами і продовжувала розвиватися [2, с. 72]. Він уважав переконання Платона предтечею християнства, схвалював тих риторів, які зверталися до душі та психології учнів, високо цінував дидактичні можливості програми семи вільних мистецтв, пропонував навчати християнських кліриків за програмами риторичних шкіл. Однак Августин відкидав античні традиції щодо прикрашування мовлення, захоплення вимислом, доводячи, що провідне місце у проповідуванні має посідати Біблія [11, с. 119]. У четвертій книзі трактату «Про християнське вчення» Аврелій Августин розмірковує про роль риторики у

тлумаченні біблійних положень та становленні християнського проповідництва. Він послідовно доводить думку, що успіх у проповідуванні слова Божого більше залежить «від благочестивих молитов, ніж від здібностей ораторських». Навіть маючи ґрунтовні знання з риторичного мистецтва, їх даремно застосувати без сприяння Святого Духа. Августин Блаженний постулює можливість імпровізації під час виголошення церковного повчання саме з метою досягти бажаного ефекту, оскільки, готуючись заздалегідь, складно передбачити склад і стан майбутніх реципієнтів [2, с. 72].

Християнська проповідь перейняла у античної риторики стійку схему розміщення матеріалу. Текст проповіді мав чітку традиційну структуру і включав принаймні три обов'язкові частини: вступ, основну частину і висновок [13, с. 50]. Крім того, християнська проповідь увела в систему образотворчих засобів життєвий матеріал, наприклад, порівняння взяті з реального життя (будівництво, хліборобство тощо). Такі прийоми робили проповідь доступною для людей різного соціального статусу [16, с. 121].

До V століття більшість християн здобували вищу освіту в навчальних закладах античного типу. Вони відвідували риторичні школи, де навчалися за програмою «семи вільних мистецтв». Після офіційного прийняття Римом християнства церква поступово одержала повну монополію на освіту у Середньовіччі. З того часу основою богословської освіти стали риторика, діалектика і граматики [5, с. 203].

Відмова від святоотцівських напрямків проповіді на Заході призводить її до схоластичного характеру, механічного застосування правил ораторського мистецтва та зниження інтересу до риторики. Схоластика, як феномен середньовічної науки VIII – XIII століть, базувалася на осмисленні християнської догматики з раціоналістичних позицій за допомогою логічних методів. Внаслідок цього у теоретичному сенсі середньовічна риторика майже нічого не додає до античних розробок, лише переробляє їх в розрахунку переважно на твір послань і проповідей [7].

У X – XI століттях у проповідництві почали активно використовуватися притчі; уміння їх тлумачити вважалося високим мистецтвом. Фундаментальною ознакою релігійного красномовства цього періоду стало цитування Святого Письма [16, с.121].

Поступово інтерес до риторики повертається, досягаючи свого піку в період Відродження [4]. Епоха Відродження характеризується не тільки торжеством ідей гуманізму і антропоцентризму, а й зорієнтованістю на повернення спадщини античності, в області риторики, зокрема.

Риторика зіграла істотну роль в обґрунтуванні нової теологічної доктрини протестантизму. Це пов'язано з цілою низкою чинників: з появою перекладів Біблії на національні мови, збільшенням кількості освічених людей. Реформація давала можливість конфесійного вибору, на який можна було вплинути силою слова. З цією метою створюється особлива протестантська риторика. Її найкращим зразком стала «Риторика» Філіпа Меланхтона (1497 – 1560), яка переслідувала не тільки навчально-методичні цілі, але і практичні. Протестантство пропонує самим духовним особам бути місіонерами серед мирян, поєднуючи правила світського і духовного красномовства у проповідництві [7].

Філософія і наука Нового часу поступово перестають звертатися до риторичних практик. У XIX столітті інтерес до риторики поступово втрачається повністю, а сам термін стає синонімом прикрашеної, пустої розмови [13, с. 12]. У середині XX століття на перетині лінгвістики, теорії літератури, логіки та філософії виникає неориторика, що формується та тлі пріоритетності мовної реальності над предметною і має на меті розробку нової теорії риторики. На сучасному етапі у рамках неориторики активно осмислюються риторичні мовленнєві стратегії та тактики впливу, привернення уваги [7], здійснюються спроби створення «теорії аргументації», досліджуються механізми впливу мови на свідомість аудиторії [13, с. 16 – 17].

На сьогоднішній день існують дві основні точки зору на риторику в її співвідношенні з гомілетикою [10; 13] і, відповідно, виділяються два напрями

щодо трактування проповіді: риторичний та антириторичний або профетичний. Прихильники першого напрямку вважають, що гомілетика є різновидом риторики [3; 10; 12; 13]. Протилежна позиція полягає в тому, що гомілетика немає нічого спільного з риторикою [1; 10; 13] і проповідь трактується тут як особливий вид мовленнєвої діяльності, що не може бути ототожнена з ораторським мистецтвом. Спроби подолання протиріч цих двох тенденцій неодноразово здійснювалася теоретиками та практиками проповідування. Виходячи з розуміння проповіді як благословення до «духовного спасіння», гомілети разом з тим вбачали близькість ораторського мистецтва й проповідування в їх здатності впливати на слухачів, пробуджувати в них добро та любов. При цьому зазначалося, що сила впливу пасторського слова знаходиться в прямій залежності від особистості проповідника – його розуміння своєї пастви, його благочестивого життя [13].

Таким чином, можна зробити *висновок*, що проповідь виступала об'єктом дослідження не тільки власне релігійної науки – гомілетики, а й світської науки – риторики. Маючи багатовікову традицію, риторика займала важливе місце у формуванні християнської культури, зокрема у становленні гомілетики, що має на меті створення теорії проповіді. Не дивлячись на існування антириторичного напрямку у гомілетиці, можна стверджувати, що проповідники з часів виникнення християнства зверталися до засобів риторики як науки переконання, оскільки проповідь поєднує у собі формальні ознаки ораторського стилю та особливості сакрального тексту.

Перспективним убачаємо проведення ретроспективного аналізу досліджень англomовної релігійної проповіді у лінгвістиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барсов Н. История первобытной христианской проповеди (до IV века) [Текст] / Н. Барсов. – СПб. : Тип. С. Добродеева, 1885. – 413 с.
2. Безменова Н. А. Очерки по теории и истории риторики [Текст] / Н. А. Безменова. – М. : Просвещение, 1991. – 480 с.

3. Волков А. А. Курс русской риторики [Текст] / А. А. Волков. – М. : Издательство храма св. мц. Татианы, 2001. – 480 с.
4. Карабыков А. В. Смысл и судьба риторики в христианской культуре средневековья [Текст] / А. В. Карабыков // Вестник Томского государственного университета. Филология. – Томск, 2012. – № 1 (17). – С. 23 – 33.
5. Корнилова Е. Н. Риторика – искусство убеждать. Своеобразие публицистики античной эпохи [Текст] : [уч.пособ.] / Е. Н. Корнилова – М. : Изд-во МГУ, 2002. – 208 с.
6. Листвин Д. А. Коммуникативно-прагматические принципы гомилетики в теории риторики [Текст] : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Д. А. Листвин. – Тверь, 2006. – 210 с.
7. Малюкова О. Современная риторика: в рамках формата [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.intelros.ru/readroom/credo_new/e1-2017/32196-sovremennaya-ritorika-v-ramkah-formata.html.
8. Мечковская Н. Б. Язык и религия. Лекции по филологии и истории религии [Текст] / Н. Б. Мечковская. – М. : ФАИР, 1998. – 352 с.
9. Певницкий В. Ф. Григорий Двоеслов – его проповеди и гомилетические правила [Текст] / В. Ф. Певницкий. – К., 1871. – 343 с.
10. Пряхин М. Н. Риторика и гомилетика: буква и дух [Текст] / М. Н. Пряхин // АЛМА МАТЕР : Вестник высшей школы. – 2013. – № 2. – С. 107 – 113.
11. Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства [Текст] / А. Б. Ранович. – М. : Мысль, 1990. – 685 с.
12. Рождественский Ю. В. Теория риторики [Текст] / Ю. В. Рождественский. – М. : Добросвет, 1997. – 597 с.
13. Рудик И. В. Англоязычная проповедь как специфический вид речевого акта (фоностилестическое исследование) [Текст] : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Ирина Валериевна Рудик. – Одесса, 2005. – 200 с.

14. Серебренников Д. Взгляд на приготовление к проповеди в первенствующей и древней Церкви Христовой [Текст] / Д. Серебренников // Руководство для сельских пастырей. – 1895. – Т. 2. – 692 с.
15. Таривердиева М. А. Античная риторика и христианская гомилетика: литературное наследие и проблема преемственности [Текст] / М. А. Таривердиева // Вестник МГЛУ. – № 21 (681). – 2013. – С. 160 – 170.
16. Ткаченко Л. П. Місце риторики у християнській освіті [Текст] / Л. П. Ткаченко // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи – №32. – С. 118 – 126.
17. Федоровская Н. А. Риторика и гомилетика [Текст] / Н. А. Федоровская // Русская речь . – 2009. – № 2. – С. 69 – 73.

Tatiana Masalova

THE PLACE OF THE SERMON IN RHETORIC AND HOMILETICS

The article outlines the main stages in the development of rhetoric and homiletics; it describes the formation of the preachers' position in relation to the use of rhetoric while preparation and utterance of the sermon; it touches upon the role of the achievements of the ancient rhetoric in the formation of the homiletics as the science of creating the theory of preaching; it reveals different modern approaches to the interpretation of the sermon based on the correlation of rhetoric and homiletics.

Key words: sermon, rhetoric, homiletics, rhetorization of the sermon, rhetorical and anti-territorial tendencies in homiletics.

Татьяна Масалова

МЕСТО ПРОПОВЕДИ В РИТОРИКЕ И ГОМИЛЕТИКЕ

В статье обозначены основные этапы развития риторики и гомилетики; освещены особенности формирования позиции проповедников в отношении использования средств риторики при подготовке и произнесении проповедей; определена роль достижений античной риторики в формировании гомилетики

как науки о создании теории проповеди; проанализированы направления трактования проповеди с точки зрения соотношения риторики и гомилетики, которые существуют на современном этапе.

Ключевые слова: проповедь, риторика, гомилетика, риторизация проповеди, риторический и антириторичный направления в гомилетике.